

Un important taller de sabateria d'Igualada de 1890 (Cal Tonet Sabater).
Foto de Josep Sagristà (ACAN, AFMI).

RETRATS D'ANARQUISTES IGUALADINS I ANOIENS (I)

MARTÍ BORRÀS I JOVER (1845-1894) O EL PRIMER COMUNISME LLIBERTARI

ANTONI DALMAU I RIBALTA

A mitjan segle XIX, les condicions de vida del nou proletariat industrial que feia funcionar les fàbriques eren realment duríssimes. Les jornades laborals eren molt llargues, els salaris misèrrims, l'estabilitat laboral incerta i l'esperança de vida molt curta. No és gens estrany, doncs, que l'incipient moviment obrer de l'època se sumés majoritàriament a la branca anarquista de la Primera Internacional, o sigui l'Associació Internacional de Treballadors (AIT), fundada a Londres el 1864.

Quasi vint anys després, i sempre en constant procés de revisió ideològica, el moviment obrer espanyol i català viurà un debat encès entre dues posicions enfrontades: el col·lectivisme, d'inspiració bakuninista, i l'anomenat anarco-comunisme o comunisme llibertari, propugnat per Kropotkin i Malatesta. Un dels principals animadors i responsables d'aquesta intensa controvèrsia ideològica serà un modest sabater de Gràcia que havia nascut el 1845 a Igualada i que, des de sempre, ha estat completament oblidat per la seva ciutat nadiua. Es tracta de Martí Borràs i Jover, un home sord i pare de família nombrosa que s'acabarà suïcidant als 49 anys, víctima innocent de la repressió policial i governativa que es desencadenarà a partir dels atemptats anarquistes de la darrera dècada del segle XIX.¹

1. Dissortadament, no es conserva cap fotografia coneguda de Martí Borràs. Biografies breus de Borràs poden trobar-se en canvi a Miguel Íñiguez, *Esbozo de una Enciclopedia histórica del anarquismo español*, Madrid:

ELS ORÍGENS

Martí Borràs i Jover —en moltes fonts escrit erròniament Javé, Jové o fins i tot Yuvet— va néixer a Igualada a les dotze del migdia del dia 23 de febrer de 1845.² Els seus pares, Josep Borràs i Vidal, un teixidor de cotó també igualadí, i Rosa Jover i Faura, de Cornellà de Llobregat, eren viudos tots dos (de Teresa Morera i d'Antoni Serra, respectivament) quan van contreure matrimoni cinc anys abans a l'església parroquial de Santa Maria d'Igualada, concretament el 7 de novembre de 1840. Tot seguit, aquell mateix dia, els contraents havien atorgat capítols matrimonials davant el notari de la vila, Joan de Déu Trias.³

Fundación Anselmo Lorenzo, 2001, p. 99, i a M. Teresa Martínez de Sas i Pelai Pagès (coord.), *Diccionari biogràfic del moviment obrer als Països Catalans*. Barcelona: Ed. Universitat de Barcelona / Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2000, p. 246-247 [Juanjo Romero Marín]. Vegeu també: Roger Palà, «Emili Hugas i Martí Borràs, l'anarquisme gracienc en temps de la rosa de foc», a *Camèlies*, 17, abril 2002, Taller d'Història de Gràcia, i Albert Musons i Agell, *Gent de Gràcia 1*, Barcelona: Lluïsos de Gràcia, 2003. D'altra banda, és realment sorprenent que Joan Ferrer i Farriol ignori per complet el seu conciudadà, a qui només esmenta un sol cop i de passada en el seu llibre *Costa amunt. Elements d'història social igualadina* (Choisy-le-Roi: [Terra Lliure], 1975) i silència per complet en l'obra de Baltasar Porcel, *La revuelta permanente* (Barcelona: Planeta, 1978).

2. Registre civil de nascuts de l'any 1845, núm. 104 (Arxiu Comarcal de l'Anoia, Arxiu Municipal d'Igualada).

3. Llibre 7è de Matrimonis celebrats a l'església parroquial de Santa Maria de la vila d'Igualada (1831-1842) i Arxiu de protocols notariais (ACAN).

Els avis paterns de Martí Borràs eren Magí Borràs i Sabater, també igualadí, i Agnès Vidal, de Sant Pere de Riudebitlles. Els materns eren el traginer Gabriel Jover i Magdalena Faura, tots dos de l'Hospitalet de Llobregat. El noi va ser batejat amb els noms de Martí, Josep i Antoni a l'església parroquial de Santa Maria d'Igualada el mateix dia 23 per Mn. Ignasi Alemany.⁴

De la informació fragmentària que hem pogut localitzar, sabem que el pare de Martí Borràs ja havia tingut diversos fills del seu primer matrimoni amb Teresa Morera.⁵ Ignorem, en canvi, lògicament, quins d'aquests germanastres encara sobreviuen quan va néixer el protagonista d'aquest treball. En qualsevol cas, el que sí que coneixem del cert és que el nou matrimoni, Borràs-Jover, va tenir tres fills, nascuts tots a la llavors vila d'Igualada: Gregori, el 15 d'abril de 1842; Antònia, el 27 de setembre de 1843; i Martí, el que ara ens interessa i de qui sabem, en conseqüència, que era el més petit de casa i que va viure en una llar de prole força nombrosa.⁶

De l'esmentada escriptura de capítols dels seus pares es desprenen algunes informacions que donen la mesura de la situació de la família de Martí Borràs i Jover. Arran del casament, la seva mare va constituir en dot al seu marit trenta lliures rebudes en aquell acte d'un cunyat seu, més un modest parament que val la pena de consignar en els seus detalls, com a mostra de les condicions de vida d'una família obrera en aquella època: una calaixera, una caixa, sis cadires, una taula

regular usada, una taula de fusta per posar els càntrics també usada, un quadre de Santa Filomena i un altre de Ntra. Sra. del Pilar, un llit de posts i bancs, una màrfega, un matalàs, una conxa, una flassada, un cobrellit, dos coixins plens de llana, quatre coixineres, cinc llençols, un caixó nou i una marmita d'aram, una pala, uns aumolls, uns llemans i algun altre parament, dues quarteres de forment, tres mantellines —dues de cristall i una altra de franel·la—, quatre gipons, sis faldilles, sis davantals, divuit mocadors de coll i cap, quatre enagos, dotze camises, un parell d'arracades d'or que li donà el seu primer difunt marit de vint-i-quatre pedres, dues estovalles, una tovallola, quatre tovallons i dos eixugamans. Per la seva banda, els béns del marit consistien en mobles, trastos i parament de casa no especificat, per un valor conjunt d'unes trenta lliures, «*en cual cuantitat enten ell dotarse perque mes facilmente puguem deduirse las compras y milloras que fassa*».

El domicili familiar de la família Borràs-Jover es trobava al carrer d'Òdena d'Igualada, número 35, 2n (a la cantonada amb el carrer de l'Aurora), és a dir, el carrer perpendicular a la Rambla que, travessant el Passeig, unia el nucli antic d'Igualada amb el municipi veí d'Òdena.

IGUALADA A MITJAN SEGLE XIX

En l'època del naixement de Martí Borràs, Igualada era una vila en ple creixement demogràfic, que tenia uns 10.000 habitants i una indústria cotonera que, en l'operació del filat, era la segona més important de Catalunya, immediatament després de Barcelona i seguida a molta distància per Mataró i Manresa. Aquesta indústria ocupava més de tres mil obrers, un dels quals el pare del nostre biografiat. Tanmateix, justament en aquells mateixos anys, el cotó començava una etapa de transformacions profundes, amb la instal·lació de maquinària moderna accionada per força hidràulica o per vapor. Això generaria a Igualada una crisi

4. Llibre de Baptismes de l'església parroquial de la vila d'Igualada (Santa Maria), vol. 15 (1842-1846).

5. Almenys quatre, tots nascuts a Igualada: Agnès Borràs i Morera, el 28 d'agost de 1832; un altre de nom il·legible, el 12 de desembre de 1833; Magina Borràs i Morera, el 19 de setembre de 1836; i Eulàlia Borràs i Morera, el 7 d'agost de 1837 (ACAN, AMI).

6. Segons testimoni de la néta de Martí Borràs, Antònia Fontanillas —a qui volem agrair les atencions i les facilitats que n'hem rebut—, a la família Borràs hi havia una germana monja, que no sabem qui és.

important, ja que, per culpa dels seus problemes en el proveïment de l'energia, la vila no podria seguir el ritme del procés de mecanització que s'estava imposant arreu del país. I és que Igualada no disposava d'un riu amb cabal suficient, es trobava massa lluny de la costa per obtenir fàcilment el carbó i, finalment, sofriria un retard gravíssim en la seva incorporació a la nova xarxa ferroviària. La suma d'aquests tres factors condemnaria les cotoneres igualadines a continuar utilitzant els sistemes tradicionals i, en conseqüència, a perdre la batalla de la competitivitat.⁷

Aquells anys van ser, també, un temps de gran inestabilitat política, en el context català de la segona insurrecció carlina, coneguda amb el nom de guerra dels Matiners (1846-1849). Així, per exemple, just quan Martí Borràs es disposava a complir tres anys, és a dir, el dia 22 de febrer de 1848, una partida carlista d'entre 200 i 250 insurrectes va entrar per sorpresa en una Igualada totalment indefensa, va causar-hi algunes morts i s'hauria apoderat de la vila si la falsa alarma de l'arribada d'una columna de l'exèrcit no els hagués fet fugir precipitadament.⁸

Tan sols un mes després, va produir-se a la mateixa Igualada un fet històric que va trasbalsar-la per complet i que en les dècades següents va ser vist com una de les causes rellevants de la decadència de la vila durant la segona meitat del segle XIX: ens referim a un incendi intencionat que, el dia 22 de març de 1848, va destruir totalment una gran fàbrica nova de vapor de la societat M. Vila, Subirà i Cia. que estava a punt

d'entrar en funcionament. Una fàbrica, per cert, que sembla que hauria tingut 20.000 fusos i 500 telers mecànics i que hauria donat feina a un miler d'obrers. Pel que fa a l'autoria de l'atemptat, la premsa de l'època va atribuir-la inequívocament a algun escamot de *trabucaires* (carlins revoltats), però altres fonts posteriors hi van voler veure un acte de ludisme, és a dir, d'hostilitat dels obrers contra la màquina. La fàbrica destruïda seria coneguda sempre més, a Igualada, amb el nom de *Vapor Cremat*.⁹

Aquest va ser, doncs, el context agitadíssim en què va anar creixent Martí Borràs. I just quan es trobava en l'edat de començar a treballar, la crisi del cotó igualadí va posar-se en evidència i, només en tres anys (1857-1860), la vila va perdre 2.104 habitants nets. Qui sap si això explica alguna de les circumstàncies que desconexem per complet dels anys d'adolescència i joventut en la vida de Martí Borràs, com poden ser el trasllat —personal o de tota la família— al pla de Barcelona o bé, així mateix, l'elecció d'un ofici tan allunyat de la tradició familiar com el de sabater.

Hi ha, encara, un tret físic de Martí Borràs que no sabem a quin moment de la seva vida atribuir, però que en canvi va marcar-lo moltíssim, especialment en els últims anys. Ens referim als seus problemes greus a l'oïda, que l'obligaven a utilitzar un otòfon i que sembla que van motivar que alguns el coneguessin pel *Sord*.¹⁰

7. Josep M. Torras i Ribé, "Trajectòria d'un procés d'industrialització frustrat", a *Miscellanea Aqualatensis/2*, Igualada: CECI, 1975.

8. Robert Vallverdú i Martí, *La guerra dels Matiners a Catalunya (1846-1849). Una crisi econòmica i una revolta popular*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2002, p. 241-242.

9. Pere Pascual, Gemma Estrada i Angelina Ferreras, *Macià Vila i el «vapor cremat»*, Vic-Igualada: Eumo Ed., Ajuntament d'Igualada, CECI, 2004.

10. Així, per exemple, va explicar-li l'anarquista igualadí Pere Marbà a l'historiador Max Nettlau (*La Première Internationale en Espagne (1868-1888)*, Amsterdam: IISG, 1969). Ho confirma Manuel Gil Maestre (*El anarquismo en España y el especial de Barcelona*. Madrid: Imprenta de los hijos de M. G. Hernández, 1897) quan diu: «... a pesar de su sordera, que le obligaba á usar trompetilla...»

UN SABATER DE LA VILA DE GRÀCIA

El cas és que, en una data indeterminada, Martí Borràs va deixar Igualada i se'n va anar a viure, més tard o més d'hora —potser després d'una estada a Barcelona—, a la vila de Gràcia, on va canviar sovint de domicili. En qualsevol cas, ens consten els següents llocs de residència: carrer de Colom, 12, 1r 2^a; carrer de Santa Rosa, 30, botiga; potser el Torrent de les Flors; i carrer de Bonavista, 27, 4t 1^a. A casa seva és on solia tenir l'obrador de sabateria, amb el qual es guanyava la vida.

Gràcia era aleshores un municipi independent de Barcelona i constituïa, també, un important centre fabril de la indústria cotonera, amb dues fàbriques tan importants com el Vapor Vilaregut (*Vapor Vell*) i, més encara, el Vapor Puigmartí (*Vapor Nou*), que precisament el 1841 havia viscut un intent d'acte ludista contra el nou vapor importat d'Alemanya i que acabaria totalment incendiada el maig de 1876. El 1877 vivien a Gràcia uns 34.000 habitants, que el 1897 ja serien uns 50.000.

Una vila tan gran amb un contingent tan considerable de treballadors havia de generar, forçosament, un moviment obrer actiu i un corrent anarquista poderós. L'escriptor Pere Coromines ho reconeixia i resumia amb aquestes paraules:¹¹

«Per aquell temps Gràcia era la seu de l'acció directa, la capital d'Europa per als revolucionaris anarquistes. Allí els Pallàs i els Salvador i els Borràs, els Noguer i els Sunyer tenien els cataus, on es reunien en grups de cinc o sis o de set sense altre pacte social que el nom. Els Malato, els Angiolillo i el Sautarel acudien de França, d'Itàlia i de Rússia a refrescar l'audàcia anarquista».

11. «Els obrers al teatre d'Ignasi Iglésies», a *Obres Completes*, Barcelona: Editorial Selecta, 1972, p. 1540 (cit. per Àngel Duarte, *Pere Coromines: del republicanisme als cercles llibertaris (1888-1896)*, Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1988, p. 81).

Autògraf de Martí Borràs (1894).

LA FAMÍLIA BORRÀS-SAPERAS

Les dades següents que posseïm sobre Martí Borràs ja ens traslladen directament a l'any 1869, concretament al 19 d'octubre, el dia en què va casar-se a la parròquia de Santa Madrona de Barcelona amb una dona de forta personalitat i cridada a un destí tràgic, de la qual parlarem més endavant: es tracta de Francisca Saperas i Miró, filla de pares tarragonins i nascuda a Barcelona el 12 de febrer de 1851. Quan van contreure matrimoni, Martí Borràs tenia 24 anys i Francisca Saperas, 18. De la seva unió van néixer com a mínim deu fills, dels quals, després d'un noi gran que es deia Joan, només van sobreviure cinc nenes: Salut, Antonieta —que va morir jove—, Mariona, Mercè i Estrella. Algunes d'aquestes filles restarien estretament unides per sempre més a la peripècia vital de la seva mare.¹²

La llar de Martí Borràs i Francisca Saperas esdevindria ben aviat un focus d'activisme llibertari i un refugi permanent per a moltes persones en dificultats. Un tret característic que, anys més tard, mort prematurament el seu primer company, ella mantindria al llarg del temps. En paraules de Frederica Montseny:¹³

«Antes de que el proceso de Montjuich le diese actualidad patética, Francisca Saperas ya era la madre de los anarquistas, el amparo de los perseguidos que sobre Barcelona caían. En su casa

12. Arxiu Antònia Fontanillas.

13. Federica Montseny, «Francisca Saperas ha muerto» a *Solidaridad Obrera*, 29 agost 1933.

siempre había alojados uno, dos, tres compañeros, italianos, españoles, franceses. Eran pobres; vivían dificultosamente de lo que ganaban el marido y las tres hijas, y ella misma, trabajando todos».

1871. MARTÍ BORRÀS, MEMBRE DE LA FEDERACIÓ BARCELONINA DE L'AIT

L'activisme obrerista de Martí Borràs no va trigar gaire a sortir a la superfície, en un context que cal explicar una mica. Com és sabut, durant la primavera de l'any 1871 va produir-se a París i en algunes altres ciutats de França un breu període revolucionari que ha passat a la història amb el nom de la Commune. Va consistir en una forma d'organització obrera i de govern proletari que s'enfrontava al govern sorgit de l'Assemblea Nacional i que va ser reprimida poc després amb una gran violència. Aquesta experiència amarga va tenir moltes repercussions en el si de la Internacional obrera i va motivar diverses preses de posició, entre les quals una «Protesta de la Asociación Internacional de los Trabajadores. Federación barcelonesa» que va ser signada el 29 de març de 1871 pels membres del comitè local de Barcelona, entre els quals figurava Martí Borràs. En paraules de Josep Termes,¹⁴

«Es evidente que la Federación regional no sólo no planteó, en aquella época, el inicio de la revolución social mediante el uso de la violencia, sino que señaló muy claramente que el cambio social debía producirse pacíficamente y con el consentimiento del pueblo, cosa que tendría lugar después de una etapa de estudio y propaganda».

En qualsevol cas, aquesta declaració té la virtut de fer aparèixer públicament, per primera vegada, el nom de Martí Borràs. No gaire més tard, seria

14. Josep Termes, *Anarquismo y sindicalismo en España. La Primera Internacional (1864-1881)*. Barcelona: Ariel, 1972, p. 143-144 n. 19.

un dels signataris de la circular del 22 de setembre de 1872 del consell de la «Unión de Constructores de Calzado», com a secretari de Correspondència de la comarca de l'Est d'aquesta unió.¹⁵

Després d'un període sense notícies, retrobem la traça de Borràs en el Congrés Obrer de la Regió Espanyola, que va ser l'assemblea fundacional de la Federación de Trabajadores de la Región Española (FTRE) i que es va celebrar al teatre Circ de Barcelona els dies 23, 24 i 25 de setembre de 1881. En aquest congrés, que va situar la FTRE sota els principis del col·lectivisme i enfront de la política parlamentària, va intentar participar-hi el líder socialista Pablo Iglesias, però el seu mandat com a delegat va ser refusat per l'assemblea i un dels oradors que va prendre la paraula contra ell va ser precisament Martí Borràs.¹⁶

En aquella època, Martí Borràs compartia plenament les idees col·lectivistes però, a poc a poc, va anar evolucionant cap al comunisme llibertari arran de la primera visita que Errico Malatesta, un dels grans teòrics del pensament anarquista, va efectuar a Barcelona el setembre de 1875 o poc després,¹⁷ així com de la lectura regular, primer del bimensual *Le Révolté*, fundat a Ginebra pel príncep Kropotkin el 1879 i, a partir de 1887, del setmanari francès *La Révolte*, del qual era principal responsable Jean Grave. Aquesta evolució ideo-

15. Renée Lamberet a Max Nettlau, *La Première Internationale...*, p. 651-652, n. 54. Sobre els inicis i l'evolució ideològica que seguirà Borràs, vegeu Antònia Fontanillas, «Sognando Maiorca» (títol original: «De lo aprendido y lo vivido») a *Volontà*, núm. 2/1996, Milà, p. 131-148.

16. Max Nettlau, *La Première Internationale...*, p. 352-353. Es dona la circumstància que, deu anys més tard, i en el Congrés Nacional de Societats Obreres de Resistència al Capital celebrat a Madrid el març de 1891, un altre igualadí, Pere Marbà i Cullet, s'oposaria igualment a l'admissió de Pablo Iglesias com a delegat i hi tendria poc després un dur enfrontament verbal (J. Ferrer Farriol, *Costa amunt...*, p. 59-63).

17. M. Íñiguez, *Esbozo...*, p. 99. Pel que fa al viatge, vegeu L. Fabbri, *La vida de Malatesta*, Barcelona, 1936, p. 92 (citat a J. Termes, *Anarquismo y sindicalismo...*, p. 270, n. 47).

lògica va fer que es creés a la vila de Gràcia un nucli minoritari de pensament anarcocomunista animat fonamentalment pel mateix Borràs i per Emili Hugas, un sastre i tipògraf de més edat que havia estat un dels iniciadors de l'internacionalisme bakuninista a l'Estat espanyol.¹⁸

DIFERÈNCIES ENTRE COL·LECTIVISME I ANARCOCOMUNISME

En aquella època, una de les qüestions més debatudes en el si del moviment anarquista, al costat dels aspectes tàctics i d'organització, va ser la manera concreta com funcionaria econòmicament la societat futura, aquella societat ideal que, un cop hagués tingut lloc la revolució social, no sols garantiria la producció d'una gran quantitat de béns de consum, sinó també l'alleujament de les malalties, la seguretat física contra accidents o imprevistos i la millora del nivell cultural. A aquest debat tan abstracte —i en alguns moments bizantí— van dedicar els anarquistes un gran apassionament i una gran part del seu temps en la penúltima dècada del segle XIX.¹⁹

Tradicionalment, el col·lectivisme bakuninista, corrent ortodox i dominant en els primers temps a l'Estat espanyol,²⁰ defensava que la futura societat es basaria

«en la propietat dels instruments de producció per part d'unes col·lectivitats de treballadors autogestionades i federades, dintre de les quals es distribueix el producte en lots privats, d'acord amb el treball realitzat per cada membre».²¹

És el concepte definit tradicionalment amb la frase «a cadascú segons el seu treball». Enfront d'aquest corrent, Piotr Kropotkin, que s'adonava de la complexitat del procés productiu modern i del caràcter col·lectiu del progrés,

«deduïa la impossibilitat de valorar l'aportació concreta de cada treballador i la necessitat de declarar comuns tant els instruments com els productes del treball».²²

És, en aquest cas, el concepte de comunisme llibertari que, per contrast amb l'anterior, es definia amb l'expressió «de cadascú segons la seva capacitat, a cadascú segons les seves necessitats», per tal de suprimir absolutament la competitivitat i la propietat i aconseguir la igualtat i la solidaritat perfectes.

El primer espanyol a defensar públicament una posició comunista va ser un sabater sevillà, Miguel Rubio, delegat de Montejaque en el segon congrés regional celebrat a Sevilla el 1882. Però no seria l'únic. Un any després, aquest punt de vista seria reprès fonamentalment pel nucli de Gràcia, encapçalat per Martí Borràs i Emili Hugas.

L'OFENSIVA DEL NUCLI DE GRÀCIA

El moment de l'inici d'aquesta controvèrsia oberta va coincidir amb la dura repressió de les forces de seguretat de l'Estat contra *La Mano Negra*, una suposada organització anarquista secreta i violenta

18. Vegeu la biografia d'Hugas a M. Íñiguez, *Esbozo...*, p. 302, i M. T. Martínez de Sas i P. Pagès (coord.), *Diccionari biogràfic...*, p. 725-726.

19. Seguirem fonamentalment José Álvarez Junco, *La ideología política del anarquismo español (1868-1910)*, Madrid: Siglo XXI, 1976, cap. 13, p. 341-374, i Jordi Piqué i Padró, *Anarco-col·lectivisme i anarco-comunisme. L'oposició de dues postures en el moviment anarquista català (1881-1891)*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1989, p. 65-72. Vegeu també Ferran Aisa, *La Internacional. El naixement de la cultura obrera*, Barcelona: Ed. Base, 2007, cap. 24, p. 204-215.

20. Recordem que, entre 1881 i 1884, el lema comú a tots els documents de la Federació de Treballadors (FTRE) era «Anarquia, Federació, Col·lectivisme».

21. Traduïm de José Álvarez Junco (nota 68 al primer tom d'*El proletariado militante*, d'Anselmo Lorenzo, Madrid: Alianza Editorial, 1974).

22. *Ibidem*, n. 78 al segon tom.

que hauria actuat a Andalusia i a la qual s'atribuïen diversos incendis i crims. Alguns sectors del moviment anarquista acusaven la FTRE d'una tebiória excessiva i qüestionaven la seva actitud legalista i el model d'estatuts que s'havia atorgat l'organització. Seguim el fil de l'exposició de Jordi Piqué:²³

«El 3 de febrer de 1883, davant la postura poc definida de la Secció de sabaters de Gràcia, la Comissió Federal els demana que manifestin si estan d'acord o no amb “Los Desheredados” [grup dissident andalús creat el gener de 1883]. En un moment en què moltes seccions i federacions locals manifesten el seu suport a la Comissió Federal, la reclamació dirigida contra els sabaters de Gràcia ja demostra un comportament crític entre alguns federats d'aquesta localitat. En aquest grup destaquen el sastre Emili Hugas i el sabater Martí Borràs i Javé [sic]. Ambdós sabien llegir en francès i (...) s'inspiraran en l'anarco-comunisme de “Le Révolté”»

El fet és que, en aquell moment inicial, la discussió encara se centrava únicament al voltant de la presumpta rigidesa dels estatuts de la FTRE. Així, el maig de 1883, i de cara al proper congrés de València, la Federació local de Gràcia va presentar un *Proyecto de Reglamento de la Federación Regional Española* i uns *Estatutos típicos de Federación comarcal* que van ser reproduïts al periòdic *La Federación Igualadina* de l'1 de juny:

«Contra aquest centralisme burocràtic de la Comissió Federal, els de Gràcia reivindiquen la rehabilitació pràctica de la comarca i la llibertat de tots els organismes per a comunicar-se entre ells. (...) A més a més, el “projecte” pretén reduir les atribucions de la comissió Federal, és a dir, convertir-la en un centre d'estadística i correspondència, en una tasca estrictament administrativa».

23. J. Piqué, *Anarco-col·lectivisme...*, p. 40.

El cert és que, lògicament, el «projecte» de Gràcia va ser molt mal rebut i va merèixer diverses respostes de rebuig.²⁴ Però els de Gràcia van replicar-les el juny mitjançant un llarg escrit que va aparèixer el 6 de juliol a *La Federación Igualadina* i que anava signat entre d'altres per Martí Borràs. Els dotze signants es reafirmaven en la llibertat i l'autonomia de les federacions i acusaven molts punts dels estatuts d'autoritaris, defectuosos i ambigus. El cas és que, finalment, els controvertits estatuts van ser mantinguts sense modificació en el III Congrés Regional de València, celebrat l'octubre d'aquell 1883.²⁵

De fet, i com hem dit fa un moment, aquell debat estatutari no implicava cap atac directe contra la teoria col·lectivista. Però el fracàs de la seva iniciativa, així com l'actitud de nul·la indulgència d'alguns mitjans anarquistes —com és ara Josep Lluanas i el seu periòdic *La Tramontana*— envers els jornalers tràgicament represaliats a Andalusia, anirà enduint de manera progressiva les posicions del nucli de Gràcia, que acabarà defensant, ja obertament, les tesis de l'anarcocomunisme. En aquest sentit, la celebració a Barcelona de l'anomenat Congrés Cosmopolita (juliol de 1885) hauria pogut ser un bon moment per entaular aquest debat, ja que els dos corrents s'hi trobaven representats. Amb tot, el resultat d'aquest congrés va saldar-se amb un fracàs.²⁶ Tanmateix, en aquells moments es va anar produint un cert decantament progressiu i, tal com observa Álvarez Junco,

«en los Congresos y manifiestos de 1885-86 van desapareciendo ya los lemas «Anarquismo, Federación, Colectivismo», sustituidos por «Salud y Emancipación» o «Salud y Revolución Social», y en el gran manifiesto de 1886, que intenta la conciliación y el relanzamiento de la lánguida Federación

24. M. Nettlau, *La Première Internationale...*, p. 433-434.

25. *Ibidem* i J. Piqué, *Anarco-col·lectivisme...*, p. 43.

26. Sobre el Congrés Cosmopolita, vegeu Teresa Abelló, *Les relacions internacionals de l'anarquisme català*, Barcelona: Ed. 62, 1987, p. 46-54.

Capçalera de *Tierra y Libertad*, periòdic fundat el 1888.

*de Trabajadores, se evita cuidadosamente aclarar el sistema económico futuro y se limitan a postular, aparte de la propiedad colectiva, “una distribución racional del producto del trabajo”.*²⁷

NAIXEMENT DE LES PRIMERES PUBLICACIONS DEL COMUNISME LLIBERTARI

El fet fonamental que marca una inflexió definitiva en la línia ascendent del comunisme llibertari va ser la publicació, per part dels membres del nucli de Gràcia, de dos periòdics d'aparició irregular: primer *La Justicia Humana, Quincenal Comunista-Anárquico*, que va sortir el 18 d'abril de 1886 i només va editar vuit números fins al 25 de novembre d'aquell mateix any,²⁸ i el seu successor *Tierra y Libertad, Quincenario Anárquico-Comunista*, que, després d'una llarga pausa d'un

any i mig, va aparèixer per primer cop el 2 de juny de 1888 i va publicar vint-i-tres números quinzenals, fins al 6 de juliol de 1889.²⁹ Entremig dels dos diaris, i a partir de 1887, ells mateixos van crear la *Biblioteca Anárquico-Comunista*, que va traduir i publicar diversos fullets.³⁰

Cal dir que Martí Borràs va col·laborar igualment a *La Revolución Social, El Revolucionario* i *El Combate*, va traduir i editar el fullet de Kropotkin *El Salariado* i va escriure també algunes obres originals, inèdites, com per exemple una comèdia titulada *Un grano de arena*, que no va poder arribar a veure publicada.³¹ Sabem, però, pel quinzenal gracienc *El Revolucionario*, que un grup de forners assajava aquesta obra cap al 1891. Finalment, hem de fer esment que, l'any 1892, molt a prop ja del final de la seva vida, Borràs va acceptar de bona gana ser el corresponsal del periòdic argentí *El Perseguido. Periódico Comunista Anárquico*, en substitució de Vicente García.

Parlem ara de quines eren les posicions que el nucli de Gràcia defensava des dels periòdics que va crear. En un article titulat «Nuestros propósitos»,

27. *La ideología política...*, p. 360.

28. Va sortir a Barcelona i es va traslladar a Gràcia el novembre, poc abans de desaparèixer.

29. Fitxa dels dos periòdics a Francisco Madrid Santos, *La prensa anarquista y anarcosindicalista en España desde la I Internacional hasta el final de la Guerra Civil*. Tesi de doctorat inèdita. Barcelona: Universitat de Barcelona, 1988-1989, p. 377 i 384 (pot consultar-se a www.cedall.org). F. Madrid assegura que Borràs es va veure obligat a abandonar Barcelona arran de la publicació del primer número de *La Justicia Humana* (p. 122, n. 600). Desaparegut *Tierra y Libertad*, els comunistes anàrquics de Barcelona editarien set números del periòdic *La Revolución Social* (del 8-9-1889 al 20-1-1890).

30. Vegeu l'annex II.

31. Font: «P.[Palmiro, és a dir, Vicente García]», «Homens e mulheres da Anarchia», *A propaganda*, Lisboa, 1/7 juny 1894 (arxiu Antònia Fontanillas). Entre altres coses, Palmiro diu això de Borràs (traduïm): «Veia les coses amb serenitat i deteniment, i on considerava que hi havia un perill, tractava d'evitar-lo, i on creia que es trobava alguna mixtificació, mirava de combatre-la».

el primer número de *La Justicia Humana* s'expressava inequívocament en aquests termes:

«Somos anarquistas comunistas y venimos, por medio de la prensa, a propagar estas ideas (...). Somos ilegalistas, esto es, no creyendo que al amparo de las leyes confeccionadas por y en beneficio de nuestros explotadores, podamos llegar a la revolución social, que así aconsejaremos a los trabajadores que vayan a ella directamente por los hechos que les sean posibles sin hacer caso de leyes que no confeccionamos.

No somos partidarios de organizar en sentido positivo a las clases trabajadoras; aspiramos a una organización negativa. Anarquistas en toda la expresión de la palabra sin formar un cuerpo manejable, que lo mismo puede servir en beneficio del objeto para que fué creado. Creemos que ésta debe ser por grupos, sin estatutos; que tengan por eje las necesidades comunes de clase, y por lazo la solidaridad, de la que haremos partícipes á todos cuantos luchan».

Un altre article del primer i segon número, «El hombre lo es todo», explicitava encara més clarament les diferències amb els col·lectivistes:

«Somos comunistas anárquicos y por consiguiente enemigos de la propiedad individual que los colectivistas determinan en el producto íntegro del trabajo de cada uno (...). De la escuela colectivista nos separa el que santifica la propiedad individual que resulta del trabajo de cada uno...»

En paraules de Jordi Piqué,³²

«Hugas i Borràs no desenvolupen una elaboració pròpia de la teoria anarco-comunista, i fonamenten la seva ideologia amb la literatura anarquista estrangera. La seva tasca principal se centra principalment a desenvolupar una crítica ferotge contra la teoria col·lectivista i contra l'organització i la tàctica que seguia la FTRE.»

32. J. Piqué, *Anarco-col·lectivisme...*, p. 96-101.

L'historiador anarquista Max Nettlau es mostra crític envers la línia editorial d'ambdós periòdics i del pensament que els sustentava:

«Aquests diaris (...) em produeixen aquesta impressió d'estretor i de fanatisme que sol agafar la propaganda d'una idea, encara que sigui la millor, quan es vol col·locar en el lloc d'una altra. És la mentalitat del "surt d'aquí que ja m'hi poso jo", tant en l'anarquia com en altres assumptes. Si en un lloc on predominen el prejudici, les idees reaccionàries, la nova idea socialista es manifesta a grans crits, a cops de martell, hom saluda llavors aquesta empenya. Però si es fan servir aquests mateixos procediments de lluita sense treva contra aquells que han acceptat i mantingut amb entusiasme i sacrifici una idea com la del col·lectivisme anarquista, que tota la Internacional llibertària va enarborar durant tants anys, llavors aquest zel fanàtic dels Hugas i Borràs fa molt mal efecte: hi havia a Espanya i al món en general prou de lloc per a dues concepcions econòmiques de l'anarquia, com també per a d'altres i també per a les seves modificacions graduals».³³

Nettlau reforça aquest punt de vista amb el testimoni d'un oponent del nucli de Gràcia que ens dóna una visió crítica però tanmateix interessant d'aquells homes i, en particular, del caràcter de Martí Borràs:

«[Llurs discussions] degeneraven en disputes a causa del poc tacte i talent i d'un excés de passió i de recança contra la facció adversa [col·lectivista]. (...) Eren bastant recalcitrants i més apassionats que intel·ligents. (...) Les converses amb Borràs es feien difícils perquè eren massa apassionades i a més a més era un xic sord; però, malgrat tot, jo reconeixia que el caràcter de Borràs m'agradava més que el d'Hugas.»

33. M. Nettlau, *La Première Internationale...*, p. 501-505. Original en francès.

Renée Lamberet matisa aquestes crítiques i les troba massa unilaterals, sobretot referides a un home com Borràs que va moderar les seves posicions en els darrers anys de la seva vida i a qui Nettleau només coneixia per mitjà dels seus adversaris d'*El Productor*.³⁴

Efectivament: de la lectura dels textos de Borràs a *Tierra y Libertad* es desprèn, per damunt de tot, un concepte ampli de la llibertat, que comença en l'individu i s'estén a la col·lectivitat. Considera que, per llei natural, l'home és sociable, i necessita de la comunitat. Que la relació i els corrents de simpatia que s'estableixen per afinitat, donant lloc a la formació de grups, no necessiten ni reglaments ni estatuts ni cap mena de pacte per tal de poder coincidir en la unitat d'acció, si el moment i la lliure iniciativa susciten aquesta adhesió espontània. Borràs, doncs, creu que la diversitat dins de la unitat és més fecunda i enriquidora que no pas una sola idea directriu. En definitiva, és probable que la seva fe exagerada en l'espontaneïtat i la seva crítica sistemàtica a l'organització, més que no pas el concepte econòmic que defensava, fossin la causa de l'enemistat que el sabater de Gràcia va suscitar entre els seus contrincants.

EL MÍTING FRUSTRAT DE LA PLAÇA DE CATALUNYA (1889)

Aquells eren temps en què el moviment anarquista en general va redoblar intensament el seu esforç propagandístic per tal d'augmentar la seva influència entre els obrers. Molts anys després, Palmiro de Lidia (és a dir, Adrián del Valle) recordaria aquella època amb aquestes paraules:

34. *Ibidem*, p. 651-652, n. 54. Completelem la visió del tarannà de Borràs dient que tenia la llengua esmolada i que no s'estava de referir-se als col·lectivistes de *La Tramontana* com a la «*derecha anarquista*» o, més directament, com a «*legalistas-orgánico-masones*» (v. *El Perseguido*, Buenos Aires, 16 abril 1893).

«*Los actos de propaganda, de solidaridad, de intensificación del compañerismo, se sucedían sin interrupción. Veladas, conferencias, excursiones campestres, certámenes sociológicos... Fue sin duda un período de constante y fructífera actuación*».³⁵

En aquest context, val la pena que fem un parèntesi en el relat de la polèmica per donar compte de l'intent de celebració d'un míting que va portar cua i del qual va informar el mateix Martí Borràs a l'edició de *Tierra y Libertad* del 6 de juliol de 1889. La convocatòria del «*comité ejecutivo revolucionari*», sense cap autorització governativa i efectuada mitjançant pasquins escampats per la ciutat, era per al diumenge 26 de maig de 1889, a les 9 del matí i a la plaça de Catalunya, en solidaritat amb la vaga general que en aquells moments mantenien els anarquistes alemanys. En paraules de Borràs, «*tan singular y atrevido meeting [era] el primero en los fastos de la vida pública de un pueblo esclavo como el de España*».³⁶

L'acte va generar una gran expectativa, amb notable presència de guàrdia civil, forces de l'exèrcit i uns quatre-cents assistents. Finalment va haver de ser suspès a causa de la pluja constant, cosa que no va evitar diverses detencions.³⁷ Borràs es va veure obligat a fugir i va haver de restar un temps amagat, de manera que, com tantes altres vegades, Francisca Saperas va haver de quedar-se sola amb les cinc nenes. D'altra banda, el seu domicili va ser escorcollat severament i el casino

35. «*Evocando el pasado (1886-1892)*», sèrie de quatre articles publicats a *La Revista Blanca*, 100-104, juliol-setembre 1927.

36. Un dels organitzadors, que també s'hauria d'amagar, va ser Octave Jahn, un precoç agitador i propagandista francès de vint anys que feia poc que havia sortit en llibertat de Bèlgica i que vuit anys després s'uniria amb una filla de Borràs.

37. *El Noticiero Universal*, 26 maig 1889, *La Publicidad* i *El Diluvio* de 27 maig 1889. Els diaris parlen de la suspensió d'un «*meeting socialista*» a la plaça de Catalunya i donen també el nombre de 400 assistents. Aquest acte fallit es relaciona amb la detenció efectuada la vigília del president de la «*Mesa de discusión del Círculo socialista obrero*». Va ser detingut també, entre d'altres, un ciutadà de nacionalitat italiana.

del carrer d'Argüelles de Gràcia (Ateneu Obrer) va ser obligat a tancar durant molt de temps.³⁸

TRIOMF DE LES TESIS DEL COMUNISME LLIBERTARI

Mentrestant, la polèmica ideològica havia anat fent el seu camí, per bé que en un clima de discussió cada cop més cordial i més desapassionat. A poc a poc, els col·lectivistes van anar fent més flexibles les seves posicions i l'octubre de 1888, quan va celebrar-se a València el darrer congrés de la FTRE, ja es va declarar que formaven part de l'organització tots els qui «accepten l'Anarquia, sense distincions de procediments revolucionaris, ni d'escoles econòmiques». A desgrat de la ferma resistència que encara hi oposava Ricardo Mella, el màxim i darrer defensor del col·lectivisme, les dues posicions van anar convergint lentament en una de sola que Fernando Tarrida del Màrmol resumiria en una expressió que va fer fortuna: «Anarquia sense adjectius». En realitat, però, les tesis comunistes es van anar imposant de forma natural fins a esdevenir clarament majoritàries, en una evolució que Álvarez Junco resumeix d'aquesta manera:

«Hacia 1890, aunque la posición aceptada sea la “anarquía sin adjetivos”, los comunistas han ganado la batalla. (...) En 1891, Malatesta hace una gira por España que podríamos calificar de triunfal a efectos del problema que nos ocupa. Y surgen nuevos periódicos, todos comunistas (...). La polémica languidece durante los primeros años noventa. (...) El comunismo ha triunfado, pese a que no se considere necesario exigir declaraciones de adhesión a este principio y se acepta, en general, (...), que “no hay dogma económico”»³⁹

38. Antònia Fontanillas explica que la sordesa de Borràs no li impedia sentir el picament de mans de la seva dona, i que aquesta manera de fer veure que el cridava era el sistema perquè ell comprengué que en realitat havia de fugir. Així va esdevenir-se en aquesta ocasió.

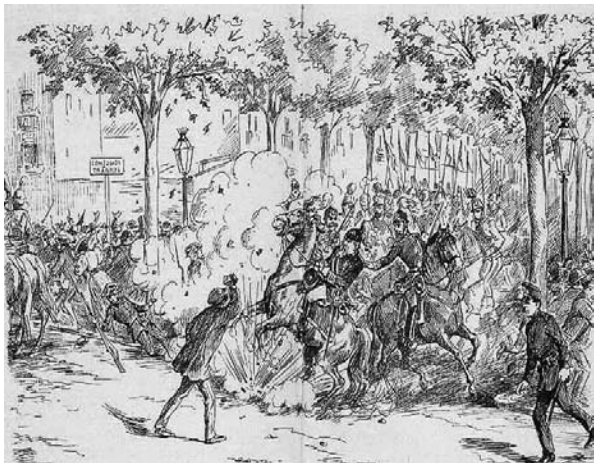
Així, doncs, posades les bases per a una entesa definitiva entre col·lectivistes i comunistes, el moviment anarquista pot orientar-se cap a la tàctica de les vagues generals del període 1890-1893. Tanmateix, és en aquells mateixos anys quan comença l'exacerbació de la repressió policial contra el moviment anarquista per part dels governs oligàrquics de l'Espanya de la Restauració, amb la resposta violenta posterior a la vaga general del Primer de Maig de 1891 i les execucions, les tortures i els empresonaments posteriors a la revolta agrària de Jerez de la Frontera del gener de 1892. Aquesta dinàmica, com és lògic, radicalitzarà les postures dels grups comunistes partidaris de l'acció individual i directa i acabarà arrossegant tot el moviment anarquista en general.

Així, doncs, Martí Borràs i Jover acabarà sent una víctima evident d'aquesta espiral d'acció i de repressió que clausurarà dramàticament la darrera dècada del segle XIX.⁴⁰

39. Álvarez Junco, *La ideología política...*, p. 367. Vegeu també la detallada exposició de J. Piqué, *Anarco-col·lectivisme...*, p. 75-153, i el resum de tota la controvèrsia a Diego Abad de Santillán, *Contribución a la historia del movimiento obrero español* (Puebla, Mèxic: Editorial Cajica, 1962-1965, p. 347-348) i a F. Aisa, *La Internacional*, cit.

40. Encara el juny de 1893, Borràs va tenir l'oportunitat de resumir, extensament i amb tota claredat, els seus punts de vista en una rèplica a Joan Montseny (*Federico Urales*) i Teresa Mañé (*Soledad Gustavo*) que, sota el títol «El comunismo no es dogma» va aparèixer publicat al periòdic anarquista valencià *La Controversia* el 19 d'agost següent. Així, entre moltes altres coses, afirmava: «Podrá el hombre ser tan individualista como quiera; podrá, por ejemplo, si trata de producir tal ó cual objeto, hacerlo libremente por su único esfuerzo personal; pero pronto comprenderá que con el auxilio de sus semejantes, por medio de la división del trabajo y el tecnicismo especial de cada individualidad, saldrá mejor librado y más bien confeccionado el trabajo para el consumo y lo hará en común, será comunista, porque saldrá mejor librada su individualidad (que por ello es anarquista)».

Per la seva banda, E. Hugas i V. Serrano havien explicat les posicions del comunisme llibertari a *Diálogos del calabozo. El socialismo colectivista y el comunismo-anárquico*, Barcelona: La Catalana, 1890. Es tracta d'un fullet editat pel grup de joves barceloní *Hijos del mundo*.

Atemptat de Paulí Pallàs contra el general Martínez Campos (24-9-1893) (*La Campana de Gracia*, 30-9-1893).

Paulí Pallàs i Latorre (*La Publicidad*, 28-9-1893).

L'ATEMPTAT DE LA GRAN VIA (1893) I LA MORT DE MARTÍ BORRÀS

La resposta individual i violenta a l'onada repressiva no va fer-se esperar. Ja el 1891 havien esclatat quinze artefactes a Barcelona i el febrer de 1892 un petard col·locat a la plaça Reial havia causat una mort. Però és que el dia 24 de setembre de 1893, i aprofitant una revista militar de les festes de la Mercè, un tipògraf de Cambrils que acabava de tornar de l'Argentina amb la seva dona i els seus tres fills, Paulí Pallàs i Latorre, va llançar dues bombes *orsini* a la cantonada de la Gran Via i el carrer Muntaner contra el general Arsenio Martínez Campos, capità general de Catalunya, que va sortir il·lès de l'atemptat, per bé que va haver-hi dos morts i dotze ferits. L'agressor, que després es declararia «*anarquista comunista, contrari a tota organització*», va deixar-se agafar sense oferir resistència i sembla que va llançar la gorra a l'aire tot cridant: «Visca l'anarquia!». Després de passar per un judici sumaríssim, Pallàs va ser executat al cap de vuit dies, el 6 d'octubre de 1893, no sense haver pronunciat abans una cèlebre frase («*La venjança serà terrible!*») que, d'alguna manera, es compliria inexorablement en l'atemptat del

Liceu del 7 de novembre següent i en l'escalada de violència que va durar fins al 1897.⁴¹

Malgrat que l'autoria de l'atemptat de la Gran Via no ofería cap mena de dubte, la policia barcelonina, brutal i corrupta, va desencadenar una onada de detencions indiscriminades contra el moviment anarquista que va acabar afectant, entre d'altres, Martí Borràs. Segons sembla, la policia vigilava la vila sencera de Gràcia i concretament el seu domicili, del qual va aconseguir escapar-se inicialment fugint per una galeria del darrere. Però, havent tornat a casa de nit amb una gran imprudència, la policia va detenir-lo el 25 de setembre i va ser engarjolat.⁴² De seguida va ser traslladat al castell de Montjuïc, on va restar incomunicat durant 21 dies. El 15 d'octubre va ser ingressat a la presó

41. Premsa dels dies 6 i 7 octubre 1893. Entre altres fonts, Fernando Tarrida del Mármol, *Les Inquisiteurs d'Espagne. Montjuich, Cuba, Philippines*. París: P.-V. Stock, éditeur, 1897, p. 11-12; Rafael Núñez Florencio, *El terrorismo anarquista (1888-1909)*. Madrid: Siglo XXI, 1983, p. 52; i Eduardo González Calleja: *La razón de la fuerza. Orden público, subversión y violencia política en la España de la Restauración (1875-1917)*. Madrid: CSIC, 1998, p. 272.

42. Lola Iturbe, *La mujer en la lucha social y en la guerra civil de España*, Mèxic: Editores Mexicanos Unidos, S.A., 1974

de Barcelona, és a dir, la del carrer de la Reina Amàlia, on el novembre d'aquell 1893 encara hi havia 26 detinguts per l'atemptat de la Gran Via, tots ells a disposició del jutge instructor Mariano Martínez. El mateix Borràs comentava la situació amb aquestes paraules:⁴³

«Las víctimas anarquistas ejecutadas en Jeréz provocó [sic] el atentado contra su autor; y si la burguesía no se conforma con ojo por ojo y diente por diente, habiendo á su vez ejecutado el único autor del atentado de la calle de Cortes el día 24 de Septiembre, si quiere mas sangre proletaria, si quiere en nosotros saciar su venganza, sea pues; hace ya tiempo que hemos cobrado hastío á la vida por tantas privaciones y miserias á cuya [sic] estamos sujetos por la actual sociedad y nada mas glorioso para nosotros ofrecerlas, siendo útiles a la causa de la Anarquía y del Comunismo».

La bomba del Liceu va exacerbar encara més la voluntat repressora contra l'anarquisme. I, en aquelles circumstàncies, la detenció de Santiago Salvador —l'autor confés de l'atemptat— tampoc

(reed. recent completada a Islas Canarias: Tierra de fuego, 2006). Segons la premsa barcelonina del 26 setembre 1893, entre els detinguts la vigília per part de la guàrdia civil i traslladats al castell de Montjuïc hi havia tant Martí Borràs com Emili Hugas. *La Publicidad*, concretament, diu que Borràs [l'anomena erròniament Marcelino] va ser detingut a la seva sabateria, «en la calle de Buenavista número 47 [en realitat, 27]. Parece que á fines del pasado mes de agosto tuvieron varios conferencias y reuniones en su casa los más conocidos y activos anarquistas». Altres diaris remarcaven que Borràs havia allotjat a casa seva l'anarquista francès Paul Bernard.

La policia francesa tenia el nom de Borràs en les seves llistes, perquè figurava en una llibreta d'adreces confiscada a l'anarquista Ferdinand Calazel (1894) (Archives Nationales, París, F/7 12506). Segons Álvarez Junco, aquesta coneixença «pudo ser decisiva para su detención e inculpación, dada la importancia de los datos franceses para la policía española» (*El emperador del Paralelo. Lerroux y la demagogia populista*. Madrid: Alianza Editorial, 1990, p. 150, n. 41).

43. Martí Borràs, "Carta de España" (4 novembre 1893), a *El Perseguido*, Buenos Aires, 17 desembre 1893.

no va suposar pas l'alliberament dels empresonats ni la interrupció dels processos judicials per a alguns d'ells. Van anar passant les setmanes i Martí Borràs, com tants d'altres detinguts arran de l'atemptat de la Gran Via, va ser inclòs en unes diligències sumariales que instruïa el jutge militar Mariano Martínez, el qual, considerant personalment que Paulí Pallàs no havia tingut còmplices, va sobreseure-les de forma provisional l'abril de 1894.

Tanmateix, lluny de donar per conclosos aquests casos i de cenyir-los als seus únics autors en solitari —Pallàs i Salvador—, les autoritats militars i governatives van voler perseverar en la seva voluntat de castigar durament tot el moviment anarquista. A tal efecte, paral·lelament a la tramitació de la causa per l'atemptat del Liceu per la via ordinària, hom va reobrir un procés militar sumaríssim per les bombes de la Gran Via, el qual va ser instruït pel sinistre tinent coronel Enrique Marzo i va conduir finalment a l'afusellament a Montjuïc de sis anarquistes —entre els quals l'igualadí Manuel Ars—, el dia 21 de maig de 1894. Mentrestant, la causa que havia instruït el tinent coronel Mariano Martínez contra altres implicats —Borràs, Hugas i una vintena més— va ser sobreseguda definitivament el 16 de maig, de manera que Martí Borràs, mort el dia 9, ja no va arribar a temps de conèixer aquesta darrera decisió judicial, que li hauria estat favorable.

I és que, angoixat per les penes de mort que pesaven damunt alguns dels seus companys, desconcertat per la sort incerta que l'esperava a ell mateix, malalt i profundament aclaparat per l'estada a la presó i per una sordesa que li impedia defensar-se, Martí Borràs havia pres la decisió de llevar-se la vida. Ho havia intentat ja en va dues vegades, però a la tercera va suïcidar-se mitjançant la ingestió d'una dissolució del fòsfor d'unes capsas de mistos. Segons sembla, la seva esposa, Francisca Saperas, va fer moltes gestions per poder entrar a la presó i acomiadar-se'n, acompanyada en aquests passos pel mestre anarquista Francisco Cardenal. Al final va

aconseguir-ho i, segons Lola Iturbe, «Borràs estava aún con vida y expiró en los brazos de su compañera». Era, com ja ho hem avançat, el 9 de maig de 1894 i Borràs tenia aleshores 49 anys.⁴⁴

Abans, però, de la seva mort, havia enviat una carta de «lacònica bellesa» (en paraules de Renée Lamberet) a la seva esposa i a les seves filles en la qual els aconsellava que treballessin tant com els fos possible per la *Idea* mitjançant el convenciment, no mitjançant la força. La carta porta data de 7 de maig de 1894, dos dies abans de la seva mort.⁴⁵

Clourem aquest capítol dient que un jurista i criminòleg que havia estat governador civil, Manuel Gil Maestre, crític furibund dels anarquistes en general i de Martí Borràs en particular —a qui considerava un home boig i fanàtic que només vivia per les seves obsessions fins a l'extrem d'oblidar per complet la seva família—, ens ha deixat algunes notes i detalls relatius a l'enterrament de Martí Borràs:

«III. Su entierro dio lugar á una manifestación anarquista que, entre otras cosas, demuestra no ser el temor debilidad de los sectarios, ni acobardarles las persecuciones, ni imponerles la represión, ni el cautiverio de la pena remedio eficaz para atajar el mal (...).

En el mismo patio de la cárcel, y alrededor de

44. La visita de Saperas a Borràs figura a Lola Iturbe, *La mujer en la lucha social...* Iturbe no va arribar a conèixer l'esposa de Borràs i això que explica, si de cas, va saber-ho per Josep Fontanillas. Dada del fòsfor, *ibídem* i fonts varies. La data de la defunció és aquesta i no el 2 de març, com diu Gil Maestre, ni l'11 de maig, com diu Álvarez Junco. Causa de la mort: adinàmia general (Registre Civil de Barcelona, sec. 3ª, tom 64 (3), p. 70).

Encara que algunes fonts parlin del castell de Montjuïc o de la presó Model (que aleshores no existia), la presó havia de ser la del carrer de la reina Amàlia, ja que la carta darrera de Borràs està escrita a la «cárcel de Barcelona». *La Publicidad* de l'11 maig 1894 confirma que va morir a les «Cárceles Nacionales», que és el nom amb què també era coneguda la presó de Barcelona.

Alguns periòdics no van especificar la causa de la mort (p.e. *La Publicidad*). D'altres, en canvi, com *La Vanguardia* (11 maig 1894) o el de la ciutat nadiua de Borràs *La Semana de Igualada* (13 maig 1894), tampoc no van parlar de suïcidi, però van donar com a causa de la mort un atac de cor.

45. Vegeu l'annex I.

*la caja mortuoria y de la viuda, se reunieron unos veinte anarquistas, que comenzaron por suscitar una cuestión con el conductor del carro fúnebre, por exigirle, aunque sin conseguirlo, que quitase la cruz que servía de coronamiento á la carroza. En el cementerio desfilaron todos por delante del cadáver, y se dirigieron á una taberna de Sans, donde merendaron. Durante la merienda hablaron mucho del presente y del porvenir del anarquismo, y un pariente de Borràs, como conclusión de los panegíricos de éste, leyó la carta, que desvaneció las suposiciones que se habían hecho de que su muerte no era debida á un suicidio. Meses después publicó dicho documento El Corsario, de La Coruña. La reunión se disolvió, próximamente á las once de la noche. Tales fueron los funerales que los anarquistas hicieron al compañero. El nombre de Borràs es uno de los que, como mártires de la secta, figuran en su calendario».*⁴⁶

FRANCISCA SAPERAS I MIRÓ (1851-1933)

No podríem cloure aquest treball sense ocupar-nos, de bell nou, de la dona que va acompanyar Martí Borràs i Jover en la seva peripècia vital, una dona que és considerada per tothom com un símbol extrem de sofriment i solidaritat al servei de l'anarquia.

Encara en vida de Martí Borràs, trobem alguns rastres de l'activisme compartit per la parella: així, l'octubre de 1885, el nom de Francisca Saperas apareix entre les 28 «obreras mares de familia» signants d'un manifest de protesta arran de l'avortament que va patir una dona de Madrid com a conseqüència d'un escorcoll policial.⁴⁷

Mort el seu home el maig de 1894, ella va

46. Gil Maestre, *El anarquismo en España...*, p.104-107.

47. Publicat a *Bandera Social*, 4 octubre 1885 (citat a Laura Vicente, *Teresa Claramunt. Pionera del feminismo obrerista anarquista*, Madrid: Fund. Anselmo Lorenzo, 2006, p. 90). Una altra de les signants del manifest va ser Teresa Claramunt.

Francisca Saperas en una fotografia dels anys vint
(arxiu Antònia Fontanillas).

continuar fent de casa seva un lloc de refugi i acolliment. Un dels immigrants acollit a casa seva va ser l'anarquista Tomàs Ascheri, fill d'italians i nascut a Marsella. Ella, que era rossa i primeta, ja s'atansava a la cinquantena i ell tenia 28 anys, i van enamorar-se.

Després de l'atemptat de Canvis Nous (1896), Ascheri, sotmès a tortura com tants d'altres al castell de Montjuïc, va ser acusat de ser-ne l'autor material, processat, condemnat i executat (4 de maig de 1897). L'empresonament d'Ascheri va comportar també el de Francisca Saperas i de la seva filla Salut, que estava aparellada amb un altre anarquista acusat, Lluís Mas. Totes dues, juntament amb Assumpció Vallvé i Teresa Maymí, van ser objecte aquells dies de diverses vexacions. La tarda abans de l'afusellament d'Ascheri i de Mas, i per tal de recuperar les filles que els havien pres i havien estat lliurades a la beneficència, mare i filla

van veure's obligades a contreure matrimoni amb els dos reus en el mateix castell de Montjuïc.⁴⁸

Després dels afusellaments i d'un any de presó, Francisca Saperas i la seva filla Salut Borràs van quedar en llibertat, però van ser obligades a exiliar-se. El 12 de juny de 1897, les dues dones van ser deixades a la frontera francesa amb un contingent d'uns altres 49 expatriats i poc després es van instal·lar a Marsella, en plena campanya internacional de protestes per l'arbitrarietat de les detencions, per les tortures i per les execucions de l'ignominiós «procés de Montjuïc». Allí van restar durant un any fins que, en virtut de l'indult de 17 de desembre de 1897, van ser autoritzades a tornar a Barcelona, on van arribar a finals de febrer de 1898. Salut s'havia unit amb un anarquista i notable activista francès, Octave Jahn, en la segona meitat de 1897 o començament de l'any següent. Una altra filla de Francisca Saperas, Antonieta Borràs, va ser la companya de Joan Baptista Ollé, un altre condemnat i torturat de Montjuïc. Per la seva banda, la mateixa Francisca Saperas va acollir a casa seva, potser el 1898, Francesc Callís i Calderon, un altre dels martiritzats i condemnats de Montjuïc i el darrer de tots a ser indultat (1900): Callís va acabar per suïcidar-se tirant-se daltabaix del balcó, a causa de la seva impossibilitat de superar les gravíssimes seqüeles dels sofriments passats a Montjuïc.⁴⁹

L'any 1912, Francisca Saperas va emigrar a

48. Hi van ser conduïdes en un carruatge tancat, acompanyades de dues germanes de la Caritat i custodiades per dues parelles de la guàrdia civil muntada (*La Vanguardia*, 4 de maig 1897). Teresa Claramunt censuraria després la que ella considerava una «feblesa» d'aquelles dones (Ramon Sempau, *Los victimarios*, Barcelona: Garcia Manent, 1900, p. 389). Francisca Saperas, per la seva banda, explicaria la seva decisió a *El Progreso* en una carta del 15 abril 1898 (DD.AA., *La campaña de «El Progreso» en favor de las victimas del proceso de Montjuich*, Barcelona: Tarascó, Viladot y Cuesta, impresores, s.d. [1897-1898], p. 697-702).

49. Això va passar segurament després de 1907 (notes d'Antònia Fontanillas).

Amèrica i se'n va anar viure a Buenos Aires amb el seu gendre i la seva filla Mariona fins a mitjan 1914. Després van tornar a Barcelona, on la seva casa va continuar sent el refugi de sempre. Més tard, entre el maig de 1919 i el setembre de 1923, va viure a Mèxic amb la seva filla Salut. En aquells temps, la salut de Francisca Saperas, afectada des de feia anys per la paràlisi, es va anar deteriorant molt. Va morir finalment a Barcelona, a casa seva del carrer d'en Robador (al Raval), al pis segon del núm. 32, el 21 d'agost de 1933, després d'una llarga i intensa vida de 82 anys.⁵⁰

ANNEX I

CARTA DE COMIAT DE MARTÍ BORRÀS A LA SEVA ESPOSA FRANCISCA SAPERAS⁵¹

«Carcel de Barcelona 7 de mayo de 1894

Apreciada esposa

Es la tercera vez que intento en vano contra mi existencia. ¿Lo lograré esta?

Y es que estoy cansado de vivir en un mundo de injusticias donde el hermano se arma contra el hermano. Aquí en la cárcel sufro mucho, porque veo con más claridad las injusticias sociales, y me horroriza además tanta sed de sangre inocente, como acontece en los actuales momentos.

Me pesa, ser una carga para la familia, asaz necesitada, y aunque me dieran la libertad, no resultaría menos una car[ga] agena, dado mi estado impedido físico. ¿Qué he de hacer entonces? / Acabar con una existencia que me aburre.

Ya nada puedo hacer para la humanidad después de haber hecho cuanto he podido por ella; así que he cumplido mi cometido en esta tierra de desventuras, donde he dado mucho más de lo que he recibido. Otros me sustituirán con ventaja, y así me voy tranquilo, porque el progreso no se parará porque haya un muerto más.

Talvez vosotras, queridas esposa é hijas, veais tiempos mejores, donde la lucha por la vida sea menos encarnizada, siendo talvez un hecho la fraternidad humana: trabajad para ello tanto como podais, pero por medio del convencimiento, como lo he hecho yo; porque debeis tener entendido que el bien y la libertad; lo bueno y lo bello, cuando / son impuestos por la fuerza, dejan de ser lo que son para convertirse en lo peor del mundo para los que no lo admiten.

50. Sobre Francisca Saperas i la seva família, poden consultar-se amb profit: les notes d'Antònia Fontanillas; Federica Montseny, «Las vestales del ideal», *La Revista Blanca*, núm. 161, Barcelona, 1 febrer 1930; ídem, «Francisca Saperas ha muerto»..., *cit.*; Lola Iturbe, *La mujer en la lucha social...*, *cit.*; José Luis Gutiérrez Molina, «Nosotros, los sin patria. Anarquistas entre Europa y América», a Rafael Sánchez Montero (ed.), *En torno al 98. España en el tránsito del siglo XIX al XX*. Huelva: Universidad de Huelva, 2000, vol. 2, p. 240; i les biografies dels diccionaris de M. T. Martínez i Pelai Pagès (2000) i de M. Íñiguez (2001).

51. Còpia literal. L'original figura a l'Arxiu Antònia Fontanillas (Dreux). Reproduïda en diverses obres.

Adiós pues queridas hijas y esposa: participad al resto de la familia de esta novedad, y no tengais pesadumbre por ello que este es el camino que forzosamente hemos de hacer todos los nacidos, y dicho[so] el que como yo deja la vida con la satisfacción de haberla emple[a]da toda entera á la emancipación de la humanidad.

Os abrazo a todas con toda la efusión de mi sér.

Martín Borrás»

ANTONI DALMAU I RIBALTA (Igualdada, 1951). Fundador i director de la *Revista d'Igualdada*, segona època, ha ocupat diversos càrrecs institucionals i ha publicat una dotzena de llibres. Actualment es troba en curs d'edició la seva obra titulada *El cas Rull. Un traficant del terrorisme a la Ciutat de les Bombes (1901-1908)*.

ANNEX II

BIBLIOTECA ANÀRQUICO-COMUNISTA⁵²

Entre 1887 i 1889, i al mateix temps que el periòdic *Tierra y Libertad*, el nucli anarcocomunista de Gràcia va publicar amb el nom de *Biblioteca Anárquico-Comunista* una col·lecció de textos que relacionem a continuació. Tal com era costum entre els comunistes llibertaris, i per no estimular la vanitat, els fullets no anaven signats. L'administració era a càrrec de Jaume Clarà, a l'adreça del carrer del Torrent de les Flors, 69 (Gràcia). S'imprimien en un taller no llibertari, la Impremta Ibèrica de Francisco Fossas (Rambla de Catalunya, 123). Distribuïen també fullets en francès, com és ara *Le quatorze jullet, Aux affanés, Le procès de Jahn...*

- [JEHAN LE VAGRE, és a dir, JEAN GRAVE], *La sociedad al día siguiente de la Revolución* (textos de *Le Révolté*, trad. de l'original francès, amb acotacions dels editors). Gràcia (Barcelona): Biblioteca Anárquico-Comunista, 1887, núm. 1, 48 p., 20 cts., 10 números: 1,50 pta.

- *Proceso de los anarquistas de Chicago. Siete condenados a muerte* (trad. de l'original francès). Gràcia (Barcelona): Biblioteca Anárquico-Comunista, 1887, núm. 2, 24 p., 5 cts., 25 ex.: 1 pta.

- [JEHAN LE VAGRE, és a dir, JEAN GRAVE], *Autoridad y organización* (trad. de l'article original francès, publicat a *Le Révolté*, entre el 16 març i el 8 juny 1885). Gràcia (Barcelona): Biblioteca Anárquico-Comunista, 1888, núm. 3, 30 p., 10 cts., 20 números: 1,50 pta.

- KROPOTKIN, PEDRO. *El salariado* (trad. del francès [per Martí Borràs i Jover]). Gràcia (Barcelona): Biblioteca Anárquico-Comunista, 1889, núm. 4, 32 p., 10 cts.

52. Ignacio Soriano i Francisco Madrid, «Bibliografía del anarquismo en España, 1869-1939», a *Antología documental del anarquismo español*, vol. VI (inèdit). Consultable a internet, www.cedall.org.